

Haavoittuvassa asemassa olevan kuulusteltavan oikeusturva rikoksen esitutkinnassa - erityisen huomion kohteena autismi ja ADHD

Sanna Kara, Hanna Lahtinen, Katri Mikkola, Matti Tolvanen ja Minna Tuusa

TIIVISTELMÄ

Rikosprosessi on tasapainoilua rikosvastuun toteuttamisen ja prosessin asianosaisten oikeusturvan välillä. Tässä kirjoituksessa on kysymys ennen kaikkea siitä, miten esitutkinnassa on kuulusteluissa otettava huomioon kuulusteltavan ongelmat 1) ymmärtää, mitä häneltä kysytään ja 2) ilmaista itseään niin, että kuulustelukertomus vastaa mahdollisimman pitkälti kuulusteltavan käsitystä tapahtumien kulusta.

Aloitamme kirjoituksen analysoimalla kuulusteluissa huomioon otettavaa lainsäädäntöä. Kysymys on siitä, missä määrin lainsäädäntö tukee erityisryhmän huomioon ottamista kuulustelun toteuttamisessa. Lainsäädännön analyysin jälkeen pohdimme, miten psykologinen ja muu empiirinen tutkimustieto voi parantaa kuulustelijan valmiuksia ottaa huomioon erityisryhmien tarpeet kuulustelutilanteessa. Olemme rajanneet kirjoituksen ulkopuolelle lasten kuulemisen ja keskitymme analysoimaan erityisesti autismikirjoja ja aktiivisuuden ja tarkkaavuuden häiriötä (ADHD) edustavien kuulusteltavien aikuisten asianosaisten kohdetta kuulusteluissa. Se, mitä kirjoitamme autismin ja ADHD:n aiheuttamista oikeusturvavapulmista esitutkintakuulemisissa, pätee pitkälti muihinkin yksilöihin, joilla on eri syistä vaikeuksia ilmaista itseään tai ymmärtää, mitä poliisi heiltä kysyy.

ADHD- ja autismikirjon henkilöiden kohdalla on hyödyllistä kerätä tietoa henkilön tarpeista ja vahvuuksista häneltä itseltään, perheenjäseneltä, tukihenkilöltä tai muulta hänet hyvin tuntevalta henkilöltä. Kielellisen ja ei-kielellisen viestinnän erityispiirteiden takia on tärkeää kiinnittää huomiota kysymyksenasetteluun ja antaa henkilölle tarvittava aika kysymykseen vastaamiseen. Kysymyksissä kannattaa suosia yksiosaisia, konkreettisia kysymyksiä. Moniosaisiin kysymyksiin voi olla mahdotonta vastata, jos jokin osa kysymyksestä ei kuulusteltavan kokemuksen mukaan pidä paikkaansa tai jos hän ei tiedä mihin jollakin kysymyksen osalla viitataan.

On tärkeää varmistaa, että henkilö ymmärtää lukemansa ja valintojensa seuraukset myös käytännön tasolla, esimerkiksi luopuessaan oikeudesta avustajaan tai oikeudenkäynnin päätökset. Henkilö ei välttämättä ymmärrä saamansa oikeuden päätöksen sisältöä, vaikka hän lukisikin tekstiä sujuvasti. Onkin tärkeää varmistaa, että henkilö ymmärtää hänelle annetun kirjallisen materiaalin ja mitä se käytännössä tarkoittaa. Ymmärtämistä voi pyrkiä varmistamaan pyytämällä henkilöä kertomaan omin sanoin, miten hän on ymmärtänyt annetun materiaalin sisällön.

1 Mistä tässä kirjoituksessa on kysymys?

Rikosprosessi on tasapainoilua rikosvastuun toteuttamisen ja prosessin asianosaisten oikeusturvan välillä. Tässä kirjoituksessa on kysymys ennen kaikkea siitä, miten esitutkinnassa on kuulusteluissa otettava huomioon kuulusteltavan ongelmat 1) ymmärtää, mitä häneltä kysytään ja 2) ilmaista itseään niin, että kuulustelukertomus vastaa mahdollisimman pitkälti kuulusteltavan käsitystä tapahtumien kulusta.

Aloitamme kirjoituksen analysoimalla kuulusteluissa huomioon otettavaa lainsäädäntöä. Kysymys on siitä, missä määrin lainsäädäntö tukee erityisryhmän huomioon ottamista kuulustelun toteuttamisessa. Lainsäädännön analyysin jälkeen pohdimme, miten psykologinen ja muu empiirinen tutkimustieto voi parantaa kuulustelijan valmiuksia ottaa huomioon erityisryhmien tarpeet kuulustelutilanteessa. Olemme rajanneet kirjoituksen ulkopuolelle lasten kuulemisen ja keskitymme analysoimaan erityisesti autismikirjoja ja aktiivisuuden ja tarkkaavuuden häiriötä (ADHD) edustavien kuulusteltavien aikuisten asianosaisten kohtelua kuulusteluissa. Se, mitä kirjoitamme autismin ja ADHD:n aiheuttamista oikeusturvapulumista esitutkintakuulemisissa, pätee pitkälti muihinkin yksilöihin, joilla on eri syistä vaikeuksia ilmaista itseään tai ymmärtää, mitä poliisi heiltä kysyy.

Autismikirjo ja ADHD kuuluvat kehityksellisiin neuropsykiatrisiin häiriöihin, jotka voivat esiintyä yksilöllä samanaikaisesti tai erikseen.¹ Näiden kehityksellisten neuropsykiatristen häiriöiden kanssa esiintyy usein myös samanaikaisesti psykiatrisia häiriöitä ja erityisiä oppimisvaikeuksia.² Autismikirjon ja ADHD:n piirteiden tiedetään vaikuttavan henkilön selviytymiseen rikosoikeudellisen prosessin eri vaiheissa.³ ADHD:n on todettu olevan itsenäinen riskitekijä rikolliselle käyttäytymiselle sekä lisäävän riskiä uusintarikollisuuteen.⁴

¹ Sumia, Maria – Leppämäki, Sami – Voutilainen, Arja – Moilanen, Irma – Tani, Pekka, Autismikirjon häiriöt ja niiden samanaikaisuus ADHD:n kanssa. Käypä hoito -suositus. Artikkelin tunnus: nix00918. Suomalainen Lääkäriseura Duodecim 2016. [<https://www.kaypahoito.fi/nix00918>] Viitattu 10.8.2019.

² ADHD (aktiivisuuden ja tarkkaavuuden häiriö). Käypä hoito -suositus. Suomalaisen Lääkäriseuran Duodecimin, Suomen Lastenneurologinen yhdistys ry:n, Suomen Lastenpsykiatriyhdistyksen ja Suomen Nuorisopsykiatrisen yhdistyksen asettama työryhmä. Suomalainen Lääkäriseura Duodecim 2019. Saatavilla internetissä: www.kaypahoito.fi; Koskentausta, Terhi – Koski, Anniina – Tani, Pekka, Aikuisen autismikirjon häiriö. Duodecim 2018; Ibrahim, I, Specific learning disorder in children with autism spectrum disorder: Current issues and future implications. *Advances in Neurodevelopmental Disorders*, 4(2) 2020, s.103–112.

³ Allely, C. S., A systematic PRISMA review of individuals with autism spectrum disorder in secure psychiatric care: prevalence, treatment, risk assessment and other clinical considerations. *Journal of Criminal Psychology* 8(1) 2018, s. 58–79; Berryessa, C. M., Attention, reward, and inhibition: symptomatic features of ADHD and issues for offenders in the criminal justice system. *ADHD Attention Deficit and Hyperactivity Disorders*, 9(1) 2017, s. 5–10; Young, S. – Gonzalés, R. – Mullens, H. – Mutch, L. – Malet-Lambert, I. – Gudjonsson, G., Neurodevelopmental disorders in prison inmates: comorbidity and combined associations with psychiatric symptoms and behavioural disturbance. *Psychiatry Research*, Volume 261/2018, s. 109–115 (Young ym. 2018).

⁴ Mohr-Jensen, C. – Steinhausen, H. C., A meta-analysis and systematic review of the risks associated with childhood attention deficit hyperactivity disorder on long term outcome of arrests, convictions, and incarcerations. *Clinical psychology review*, 48/2016, s. 32–42; Román-Ithier, I. C. – González, R. A. – Vélez-Pastrana, M. C. – González-Tejera, G. M. – Albizu-García, C. E., Attention deficit hyperactivity disorder symptoms, type of offending and recidivism in a prison population: The role of substance dependence. *Criminal behaviour and mental health*, 27(5) 2017, s. 443–456. (Román-Ithier ym 2017)

Lapsuuden ADHD:n on todettu lisäävän myöhempää riskiä joutua pidätetyksi 2,2-kertaiseksi, joutua tuomituksi rikoksesta 3,3-kertaiseksi ja lisäävän riskiä vankilatuomioon 2,9-kertaiseksi.⁵ Mikäli ADHD-piirteitä ei tunnusteta, on mahdollista, että henkilö jää tarpeisiinsa vastaavan tuen ulkopuolelle ja tämä on riski syrjäytymiskehitykselle. Rikoksenteelijät, joilla on ADHD:n piirteitä, aloittavat rikollisen uransa huomattavasti aikaisemmin ja uusivat rikoksiaan todennäköisemmin kuin muut rikoksenteelijät.⁶ Yleisväestöön verrattuna nuorisovangeilla ADHD:n esiintyvyys on viisinkertainen (30,1 %) ja aikuisilla vangeilla ADHD:n esiintyvyys on kymmenkertainen (26,2 %).⁷ ADHD:n ja rikollisuuden välistä yhteyttä voi selittää ADHD:lle ominainen impulsiivisuus, elämyshakuisuus ja tunnesäätelyn vaikeudet sekä oireyhtymän kanssa usein samanaikaisesti esiintyvät käytös- ja päihdehäiriöt.

Autismikirjo ei ole näyttäytynyt riskitekijänä rikolliselle käyttäytymiselle. Autismikirjon henkilöillä, joilla on lisäksi psykiatrisia ja neuropsykiatrisia häiriöitä, on suurempi riski ajautua rikollisiin tekoihin.⁸ Lisäksi jonkinasteista näyttöä on siitä, että myöhäinen diagnoosi lisää riskiä rikolliseen käyttäytymiseen.⁹ Autismikirjioon liittyvät piirteet, kuten erityiset mielenkiinnon kohteet, toiminnan ja ajattelun joustamattomuus sekä sosiaaliset vaikeudet voivat kuitenkin toimia rikoksen motiivin taustalla.¹⁰ Isossa-Britanniassa tehtyjen tutkimusten mukaan autismikirjon piirteiden esiintyvyys on 2,3 % oikeuspsykiatrisen sairaalan potilaista¹¹ ja 2,1–9 % vankipopulaatiossa riippuen tutkimuksessa määritellyistä kriteereistä.¹² Autismikirjioon liittyvät sosiaaliset vaikeudet altistavat uhriksi joutumiselle ja riski tähän on kohonnut. Sosiaalisten kontaktien toivossa autismikirjon henkilö saattaa hakeutua huonoon seuraan ja toisten ihmisten toiminnan tarkoituksien ymmärtämättömyys nostaa riskiä tulla hyväksikäytetyksi ja kiusatuksi.¹³

⁵ *Mohr-Jensen – Steinheusen* 2016.

⁶ *Román-Ithier* ym. 2017.

⁷ *Young, S. – Moss, D. – Sedgwick, O. – Fridman, M. – Hodgkins, P.*, A meta-analysis of the prevalence of attention deficit hyperactivity disorder in incarcerated populations. *Psychological medicine*, 45(2) 2015, s. 247–258.

⁸ *Heeramun, R. – Magnusson, C. – Gumpert, C. H. – Granath, S. – Lundberg, M. – Dalman, C. – Rai, D.*, Autism and convictions for violent crimes: population-based cohort study in Sweden. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 56(6) 2017, s. 491–497 (*Heeramun* ym. 2017); *Billstedt, E. – Anckarsäter, E.H. – Wallinius, M. – Hofvander, M.B.*, Neurodevelopmental disorders in young violent offenders: Overlap and background characteristics. *Psychiatry Research* 252/2017, s. 234–241; *Young* ym. 2018.

⁹ *Helverschou, S. B. – Rasmussen, K. – Steindal, K. – Søndanaa, E. – Nilsson, B. – Nottestad, J. A.*, Offending profiles of individuals with autism spectrum disorder: A study of all individuals with autism spectrum disorder examined by the forensic psychiatric service in Norway between 2000 and 2010. *Autism*, 19(7) 2015, s. 850–858 (*Helverschou* ym. 2015); *Heeramun* ym. 2017.

¹⁰ *Archley, N. – Hurley, E. A. N.*, A justice system failing the autistic community. *Journal of Intellectual Disabilities and Offending Behaviour*, 4(1-2) 2013, s. 53–59; *Helverschou* ym. 2015; *Johnson, J. L. – Goodman, G. S. – Mundy, P. C.*, *The Wiley Handbook of Memory, Autism Spectrum Disorder, and the Law*. Hoboken, New Jersey: Wiley Blackwell 2018.

¹¹ *Allely* 2018.

¹² *Young* ym. 2018.

¹³ *Johnson – Goodman – Mundy* 2018.

2 Miten erityisryhmät on otettu huomioon lainsäädännössä?

2.1 Esitutkintaperiaatteet

Esitutkintaa ohjaavat esitutkintalain 4. luvussa määritellyt esitutkintaperiaatteet.¹⁴ Nämä periaatteet ovat koko esitutkintalainsäädännön tausta-arvoja, jotka on otettava huomioon erityisesti kuulusteluissa, joista on säädetty lähemmin ETL 7. luvussa. Esitutkintaperiaatteet ovat osaksi suoraan sovellettavia normeja, kuten syyttömyysolettama ja tasapuolisuusperiaate. Suhteellisuusperiaate, hienotunteisuusperiaate ja vähemmän haitan periaate ovat enemmän muiden esitutkintalain ja pakkokeinolain säännösten soveltamisessa vaikuttavia tulkinta-argumentteja. Ei riitä, että jokin toimenpide sinänsä täyttää tuolle toimenpiteelle erikseen säädetyt edellytykset. On myös kysyttävä, onko toimenpide oikeassa suhteessa toimenpiteellä tavoiteltavaan päämäärään nähden ja onko toimenpide suoritettu niin, että siitä johtuvat haitat on minimoitu.

Esitutkinnassa on selvitettävä ja otettava huomioon sekä rikoksesta epäiltyä vastaan että hänen puolestaan vaikuttavat seikat ja todisteet (ETL 4:1). Rikoksesta epäiltyä on esitutkinnassa kohdeltava syyttömänä, ja hänellä on oikeus olla myötävaikuttamatta sen rikoksen selvittämiseen, josta häntä epäillään (ETL 4:2). Esitutkinnan toimittajan eli tutkijan pitää varmistaa, että rikoksesta epäilty todella ymmärtää häntä koskevien oikeuksien sisällön. Tutkijan pitää myös varmistaa, että rikoksesta epäilty ymmärtää, mitä hän tunnustaa ja miten tunnustus vaikuttaa rikosvastuuseen ja rangaistuksen määräämiseen. Kun kyseessä on tiedonkäsittelyn poikkeavuuksia ja kommunikaatiovaikeuksia omaava kuultava, tämä näkökohta on erityisen painava.

Esitutkinnassa kenenkään oikeuksiin ei saa puuttua enempää kuin on välttämätöntä esitutkinnan tarkoituksen saavuttamiseksi. Esitutkintatoimenpiteellä ei saa aiheuttaa kenellekään tarpeettomasti vahinkoa tai haittaa (ETL 4:5). Esitutkinnan asianosaisia ja muita esitutkintaan osallistuvia on kohdeltava hienotunteisesti (ETL 4:6). Esitutkintatoimenpiteen ja siitä aiheutuvan henkilön oikeuksiin puuttumisen on oltava puolustettavia suhteessa selvitettävään rikokseen, selvitettävän asian selvittämistarpeeseen sekä toimenpiteen kohteena olevan henkilön ikään, terveyteen ja muihin vastaaviin asioihin nähden (ETL 4:4).

Erityisen suojelun tarpeessa olevan asianomistajan kuulustelussa on noudatettava esitutkintalaissa (ETL 7:21) säädettyä menettelyä. Rikoksen uhrina olevan autismikirjon tai ADHD-henkilön erityisen suojelutarpeen arviointi on otettava huomioon heti rikostutkinnan alussa. Suojelutarve dokumentoidaan erilliselle lomakkeelle. Siinä kartoitetaan ne toimenpiteet, miten rikoksen uhrin kykyä jaksaa tuetaan rikosprosessin aikana esitutkinnassa ja myöhemmin seuraavassa oikeuskäsittelyssä, jotka molemmat voivat venyä hyvin pitkiksi. Tämä palvelee merkittävästi myös asian selvittämistä esitutkintalain (ETL 1:2) mukaisesti. Tukitoimet voivat liittyä esimerkiksi siihen, ettei rikoksen uhrin tarvitse kohdata vastaajaa henkilökohtaisesti oikeussalissa.

Autismikirjon ja ADHD:n piirteiden tunnistamatta jääminen on riski henkilön oikeusturvan toteutumiselle esitutkinnan ja kuulusteluiden aikana. Riskit liittyvät erityisesti kom-

¹⁴ Ks. esitutkintaperiaatteista *Launiala, Mika*, Esitutkinnan funktiot ja esitutkintaperiaatteet. Itä-Suomen yliopisto 2013; *Fredman, Markku – Kanerva, Janne – Tolvanen, Matti – Viitanen, Marko*, Esitutkinta ja pakkokeinot. 6., uudistettu painos. Alma Talent Oy 2020. (*Fredman* ym. 2020)

munikaation erityispiirteisiin, sosiaalisten odotusten mukaiseen käyttäytymiseen, oman edun vastaiseen toimintaan ja tilanteeseen liittyviin stressitekijöihin. Tähän kohderyhmään kuuluvan henkilön poikkeavan käyttäytymisen perusteella saatetaan tehdä virheellisiä jhotopäätöksiä esimerkiksi henkilön syyllisyydestä, syyttömyydestä tai katuvuudesta. Autismikirjon ja ADHD-henkilön kohdalla oikeudet, velvollisuudet ja kirjoittamattomat säännöt on tärkeää käydä yhdessä läpi riittävän konkreettisesti ja yksinkertaisesti, jotta voidaan varmistaa henkilön ymmärtävän asiat, ja että henkilö ei toimi oman edun vastaisesti. Muussa tapauksessa riskinä on väärä syyksi lukeva tuomio.¹⁵

Yhteistä kaikille autismikirjon ihmisille vaihtelevassa määrin ovat poikkeavuudet kommunikaatioissa ja sosiaalisessa vuorovaikutuksessa sekä rajoittuneet, toistavat, joustamattomat käyttäytymismallit ja kiinnostuksen kohteet. Kommunikaation poikkeavuuksia ilmenee yksilöllisesti hyvin vaihtelevasti niin kielellisessä viestinnässä kuin eleissä ja ilmeissä; jotkut voivat olla täysin puhumattomia, toiset taas saattavat viestiä kielellisesti hyvin taitavasti, mutta eivät välttämättä ymmärrä keskustelun sääntöjä tai osaa tulkitta ”rivien välistä” esimerkiksi ironiaa tai vertauskuvia.¹⁶ Sosiaalisen vuorovaikutuksen poikkeavuudet liittyvät muun muassa vaikeuteen tunnistaa toisten ihmisten tunteita ja näkökulmia sekä vaikeuteen ilmaista omia tunteitaan muille. Sosiaalisen vuorovaikutuksen ja toiminnanohjauksen vaikeudet voivat johtaa sosiaalisten odotusten vastaiseen käyttäytymiseen henkilölle vieraissa tilanteissa esimerkiksi esitutkinna ja kuulusteluiden aikana. Rajoittunut ja toistava käyttäytyminen saattaa ilmetä yhtä lailla tavaroiden järjestelynä kuin hyvin mustavalkoisena ajattelunakin.¹⁷ Toistava käyttäytyminen ja joustamattomuus voivat antaa henkilöstä omaehtoisen ja yhteistyöhön kykenemättömän vaikutelman, vaikka tästä ei olisikaan kysymys.

ADHD:n ydinpiirteitä ovat tarkkaamattomuus, impulsiivinen käyttäytyminen ja aktiivisuuden säätelyn vaikeudet. Yliaktiivisella ja impulsiivisella henkilöllä on vaikeuksia pysyä paikoillaan, vaikka tilanne sitä vaatisi ja hänen käyttäytymisensä saatetaan usein kokea arvaamattomaksi. Myös ADHD-henkilöstä voi helposti saada omaehtoisen ja yhteistyöhön kykenemättömän vaikutelman, jos hän ei pysty säätämään käyttäytymistään tilanteen vaatimusten mukaan. Henkilöt, joilla ADHD-piirteet painottuvat pelkästään keskittymisvaikeuksiin, uppoutuvat herkästi omiin ajatuksiinsa eivätkä kykene keskittymään käsiteltävään asiaan. Tarkkaavuuden haasteisiin liittyvä mielen jatkuva poukkoilu ja vaikeus pysähtyä keskittymään tiettyyn asiaan aiheuttaa usein henkilölle itselleen ahdistuneisuutta ja kuormittaa kognitiivista suoriutumista. Tällöin levottomuus voi näyttäytyä kireytenä, ärtyneisyytenä tai hermostuneisuutena, jota henkilön on vaikea hallita. ADHD:hen liittyy alhainen turhautumisen sietokyky ja hetken mielijohteesta toimiminen on tyypillistä, mikä saattaa johtaa oman edun vastaiseen toimintaan esitutkinna ja kuulusteluiden aikana.

¹⁵ Ks. väärän tuomion riskeistä perinpohjaista esitystä *Dunkel, Barbara*, Fehlentscheidungen in der Justiz. Nomos 2018. Riskit korostuvat, jos epäillyn vuorovaikutustiedoissa on vakavia puutteita.

¹⁶ *Fletcher-Watson, S. – Happé, F.*, Autism. A New Introduction to Psychological Theory and Current Debate. Abingdon & New York: Routledge 2019, s. 30–35 ja 68–73.

¹⁷ *Fletcher-Watson – Happé* 2019, s. 30–35 ja 74–75.

2.2 Oikeus käyttää avustajaa

Asianosaisella on oikeus käyttää valitsemaansa avustajaa esitutkinnassa.¹⁸ Tästä oikeudesta hänelle on ilmoitettava ennen kuin asianosaista kuullaan. Tämä ilmoitusvelvollisuus koskee sekä asianomistajaa että rikoksesta epäiltyä, mutta ei kuitenkaan suppeassa esitutkinnassa käsiteltäviä asioita.

Kun henkilölle ilmoitetaan, että häntä epäillään rikoksesta, hänelle on viipymättä ja viimeistään ennen hänen kuulemistaan ilmoitettava oikeudesta käyttää valitsemaansa avustajaa, oikeudesta puolustajaan ROL 2:1:ssä säädettyillä edellytyksillä ja oikeudesta maksuttomaan oikeusapuun OikApuL (257/2002) säädettyillä edellytyksillä. Samalla hänelle on ilmoitettava oikeudesta saada tieto rikoksesta, josta häntä epäillään, sekä tieto rikosepäilyä koskevista muutoksista, oikeudesta tulkkaukseen sekä olennaisten asiakirjojen käännöksiin siten kuin ETL 4:13:ssa, PKL 2:16:ssä ja 3:21:ssä sekä ROL 6a:3:ssä säädetään sekä oikeudesta vaieta ja olla muutoinkin myötävaikuttamatta rikoksensa selvittämiseen.

Rikoksesta epäillylle on ilmoitettava näistä oikeuksista epäillyn käyttämällä tai ymmärtämällä kielellä. Epäillylle ja myös asianomistajalle on ilmoitettava oikeudesta käyttää avustajaa *kirjallisesti*, paitsi jos asia on suppeassa esitutkinnassa käsiteltävä. Oikeus avustajaan koskee muitakin esitutkintatoimia kuin kuulusteluja, esimerkiksi koti- ja paikanetsintää, jossa asianosaisella on oikeus olla läsnä.

Oikeus puolustautua kuuluu ihmisoikeussopimusten mukaan syytetyn prosessuaalisiin oikeuksiin. EIS 6.3 artiklan c-kohdan mukaan syytetyllä on *oikeus puolustautua henkilökohtaisesti tai itse valitsemansa oikeudenkäyntiavustajan välityksellä*. Viimeaikaisessa oikeuskäytännössä (KKO 2012:45, KKO 2013:25, KKO 2014:25, KKO 2016:76 ja KKO 2016:96) ja sen myötä kehittyneessä lainsäädännössä on korostettu, että avustajan käytöstä luopumisen tulee olla *valistuneen harkinnan* tulos. EIT:n vastaavissa ratkaisuisa oleellista on ollut mm. se, että epäilty on voinut ennen luopumispäätöstä keskustella kahden kesken avustajan kanssa siitä, onko avustajan käytölle tarvetta. Vuonna 2013 ETL:iin tehtiin lisäys (4:10.1), jonka mukaan viranomaisten tulee turvata tosiasiallinen oikeus avustajan käyttöön paitsi silloin, kun asianosainen sitä haluaa, *myös silloin, kun oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin turvaaminen sitä edellyttää*. Näin sai lain tasolla vahvistuksen se, ettei asianosainen voi aina itse päättää avustajan käytöstä vaan tietyissä tilanteissa esitutkintaviranomaisen tulee asianosaisen tahdosta riippumatta huolehtia avustaja paikalle. Tällaisissa tilanteissa toteutuu myös ROL:n mukainen tilanne puolustajan tai asianomistajan avustajan määräämisestä viran puolesta (epäilty on alle 18-vuotias tai ei kykene itseään puolustamaan).

Tapauksessa KKO 2012:32 korkein oikeus katsoi, ettei talousrikossyytettä olisi tullut käsitellä käräjäoikeudessa ilman, että vastaajalle määrättiin puolustaja. Päätöksen kohdassa 14 KKO totesi seuraavaa: ”Asian käsittelyssä alemmissa oikeuksissa ei ole vedottu A:n esitutkinnassa antamiin lausumiin eivätkä hänen poliisikuulustelussa antamansa lausumat kuulu asian oikeudenkäyntiaineistoon. Velvollisuus huolehtia A:n puolustuksen tehokkaasta järjestämisestä ei siten tule tässä asiassa arvioitavaksi esitutkintamenettelyn osalta.” Ratkaisussa KKO 2016:76 katsottiin, ettei tuhotyöstä ja murhan yrityksestä epäilty ollut esitutkinnassa luopunut oikeudestaan avustajaan ihmisoikeustuomioistuimen käytännössä edellytetyin ta-

¹⁸ Ks. yksityiskohtaista esitystä avustajan käytöstä esitutkinnassa *Fredman ym.* 2020, s. 101–106. Tältä osin esitys perustuu keskeisesti tuossa teoksessa esitettyyn.

voin tietoisena siitä, millaisin oikeusvaikutuksin hän sen tekee. A:lle oli kuulustelujen aluksi kerrottu, mistä häntä epäillään ja kuinka vakavasta rikoksesta on kysymys. Hänelle oli kerrottu myös mahdollisuudesta avustajan käyttöön sekä oikeudesta olla myötävaikuttamatta rikosepäilyä selvittämiseen. A oli, kerrottuun ymmärtäneensä ohjeet ja saaneensa riittävästi harkita avustajan käyttämistä, ilmoittanut, ettei hän tarvitse kuulusteluun avustajaa. Tämä ei riittänyt. Korkein oikeus kiinnitti harkinnassaan huomiota siihen, että kysymys oli vakavista rikosepäilyistä, joihin liittyi sellaisia oikeudellisia kysymyksiä, joista rikoksesta epäillyn tulisi olla tietoinen häntä esitutkinnessa kuultaessa ja joiden merkitystä hänen on vaikea arvioida ilman oikeudellista apua. Lisäksi korkein oikeus otti huomioon, että rikoksesta epäilty oli aikaisemmin tuomittu rikoksista alentuneesti syyntakeisena ja että tämän mielentila oli asian esitutkinnessa voinut vaikuttaa hänen harkintakykyynsä. A:n esitutkinnessa antamia lausumia ei saanut käyttää näyttönä häntä vastaan.

Vaikka puolustautuminen varsinaisesti tulee kysymykseen vasta pääkäsitelyssä, puolustautumista koskevat näkökohdat on otettava huomioon jo esitutkinnessa. Esitutkintavaiheessa tosin kysymys ei vielä ole kansallisen lakimme mukaan ”syytteestä” ja ”syytetystä”, mutta EIS:n terminologiaa tulee tulkita autonomisesti. EIT on vakiintuneesti katsonut, että henkilö on syytteessä siitä alkaen, kun toimivaltainen viranomainen on ilmoittanut hänelle häneen kohdistuvasta rikosepäilystä. EIT on myös vakiintuneesti katsonut, että EIS 6 artiklaa voitiin sanamuodostaan huolimatta soveltaa myös oikeudenkäyntiä edeltävässä vaiheessa, sikäli kuin sen määräysten noudattamatta jättäminen tuossa vaiheessa olisi omiaan merkittävästi horjuttamaan oikeudenkäynnin oikeudenmukaisuutta. Myös EU:n avustajadirektiiviä sovelletaan sen 1 artiklan mukaan sekä epäilyihin että syytettyihin.¹⁹

EIT:n suuren jaoston antamasta Salduz-tuomiosta (27.11.2008) on luettavissa, että syyttäjän on hyvin vaikea oikeudenkäynnissä vedota tehokkaasti sellaiseen tunnustukseen, joka on annettu esitutkintakuulustelussa ilman avustajan läsnäoloa, jos syytetty peruuttaa tunnustuksensa pääkäsitelyssä. EIT:n käytännöstä on luettavissa, ettei edes epäillyn tietoinen luopuminen avustajan käytöstä välttämättä tee peruutetusta tunnustuksesta käyttökelpoista todistusaineistoa. EIT on ratkaisuihinsa todennut, että luopumisen tuli olla yksiselitteistä ja siihen tuli liittyä sen merkitystä vastaavia minimitakeita. Minimitakeet ovat puuttuneet esimerkiksi, jos epäilty ei ole voinut ennakoita mahdollisen rangaistuksen ankaruutta (ks. Lazarenko v. Ukraina 28.10.2010). Suomessa hyödyntämiskieltoon on päädytty em. ratkaisun KKO 2016:76 lisäksi mm. ratkaisussa KKO 2012:45.

Tapauksessa KKO 2016:96 oli kyse sellipuhuttelusta. Epäilty oli vangittuna ollessaan kuuden ja seitsemännen esitutkintakuulustelunsa välisenä aikana kolmena peräkkäisenä päivänä ilman puolustajansa läsnäoloa tapahtuneissa puhuttamisissa tunnustanut esitutkintaa hoitaneelle rikosylikonstaapelille surmaamisteon ja kertonut muutoinkin tälle tekoon liittyneistä seikoista. Tätä aikaisemmissa ja myös puhuttamia seuranneissa esitutkintakuulusteluissa, joissa hän oli ollut puolustajansa avustamana, epäilty oli kiistänyt osallisuutensa murhaan sekä muihin tutkittavana olleisiin rikoksiin. Hänet tuomittiin hovioikeudessa murhasta elinkaudeksi vankeuteen. Hovioikeuden syyksilukeminen oli perustunut osaksi rikosylikonstaapelin todistajankertomukseen siitä, mitä epäilty oli tälle puhuttamisissa kertonut. KKO katsoi, että puolustautumismahdollisuuksia ja itsekriminointisuoja oli loukat-

¹⁹ Fredman ym. 2020, s. 102.

tu niin, ettei rikosylikonstaapelin todistajankertomusta saanut hyödyntää näyttönä syyllisyydestä. Ratkaisussa katsottiin myös, ettei puhuttamiselle ollut ollut edellytyksiä epäillyn mielentilan vuoksi. KKO perusteli, ettei laissa säädettyjä epäillyn itsekriminointisuoja koskevia tai muita vähimmäisoikeuksia voida vaarantaa tai kiertää kohdistamalla epäiltyyn kuulustelutoimenpiteitä varsinaisten esitutkintakuulustelujen ulkopuolella. KKO katsoi, että asianmukaisesti toteutettuja alustavia puhutteluja lukuun ottamatta tulisi lähtökohtaisesti kokonaan pidättäytyä sellaisesta esitutkintaviranomaisten ja epäillyn välisestä varsinaisten esitutkintakuulusteluiden ulkopuolella tapahtuvasta yhteydenpidosta, jolla pyritään selvittämään tutkittavaa rikosta ja jossa epäillyllä ei ole mahdollisuutta keskustella avustajansa kanssa. ”Mikäli epäilty ilmaisee kuulustelujen ulkopuolella halunsa kertoa jotain epäiltyyn rikokseen liittyvää tai tunnustaa tekonsa, tulisi keskustelua jatkaa vasta sen jälkeen, kun epäillyllä on ollut mahdollisuus keskustella asiasta avustajansa kanssa sekä saada avustajansa läsnä kuulusteluun, jollei hän ole oikeuskäytännön edellyttämällä tavalla tehokkaasti luopunut tästä oikeudestaan.”

Puolustautuminen tarkoittaa yhtäältä epäillyn mahdollista syyttömyyttä osoittavien tai hänelle muutoin edullisten seikkojen selvittämistä ja toisaalta mahdollisesti kysymykseen tulevan myöhemmän rikosoikeudenkäynnin valmistelua siinä syytettävänä olevan kannalta. Kysymys on siten käytännössä epäillyn etujen huomioon ottamisesta todisteita koottaessa ja vastaanotettaessa sekä pakkokeinoja käytettäessä, erityisesti jos niitä aiotaan kohdistaa tai kohdistetaan häneen.

Jos epäilty ei halua käyttää oikeuttaan avustajaan, esitutkintaviranomaisen on tarvittaessa varmistettava, että epäillyllä on riittävä ymmärrys ja tiedot häntä koskevan rikosepäily sisällöstä, hänen oikeudestaan olla myötävaikuttamatta rikoksensa selvittämiseen ja oikeudestaan käyttää avustajaa esitutkinnassa ja oikeudenkäynnissä. Tutkinnanjohtajan tai syyttäjän on tehtävä tuomioistuimelle esitys oikeudenkäyntiavustajan tai tukihenkilön määräämisestä asianomistajalle, kun siihen on aihetta ROL 2 luvun säännösten nojalla, ja puolustajan määräämisestä rikoksesta epäillylle, kun siihen on aihetta mainitun luvun 1 §:n 3 momentin nojalla.

Rikoksesta epäillyn avustajan rooli on tärkeä erityisesti vaihtoehtoisten hypoteesien esittämisessä. Keskeistä on hahmottaa, ettei avustaja ole kuulustelua rasittava ”välttämätön paha” tai kuulusteluavustajana toimiminen asianajajan ikävä velvollisuus vaan kyse on toimijasta, jonka roolina on erityisesti pitää huolta siitä, että rikoksesta epäillyn prosessuaaliset oikeudet toteutuvat eikä oikeusmurhia tapahdu. Esitutkintakin on parhaimmillaan vuorovaikutusta, jonka tavoitteena on saavuttaa mahdollisimman kattava materiaali rikosvastuun edellytysten täyttymisen arvioimiseksi.²⁰

ADHD- ja autismikirjon henkilöiden kohdalla avustajan rooli on merkittävä oikeusturvan toteutumisen varmistamiseksi. Autismikirjon henkilöiden erilainen tapa hahmottaa ja käsitellä tietoa vaikuttaa henkilön selviytymiseen rikosoikeudellisessa prosessissa. *Vermeulen* on kehittänyt kontekstisokeuden käsitteen kuvaamaan autismikirjon henkilön erilaista tapaa hahmottaa maailmaa. Kontekstin ymmärtäminen on erittäin olennaista useissa kognitiivisissa toiminnoissa, kuten kielen ja inhimillisen käyttäytymisen tulkitsemisessa, tiedon ja ”maalaisjärjen” kehittämisessä sekä yksittäisten asioiden havaitsemisessa. Kon-

²⁰ Fredman ym. 2020, s. 435.

tekstiherkkyydellä tarkoitetaan kykyä tunnistaa tilanteen kannalta oleellinen informaatio ja jättää epäoleelliset seikat vähemmälle huomiolle. Kontekstisokeus ilmenee autismikirjon henkilöillä vaikeutena hyödyntää kontekstia tulkitessaan asioiden muuttuvia merkityksiä eri tilanneyhteyksissä. Autismikirjon henkilöt pystyvät yhdistämään asioita toisiinsa ja käyttämään loogista päättelykykyä, mutta he antavat asioille merkityksen herkemmin absoluutisella kuin kontekstiherkällä tavalla.²¹ Tämä aiheuttaa usein ongelmia etenkin sosiaalisissa vuorovaikutustilanteissa ja johtaa helposti väärinymmärryksiin. Sosiaalisiin normeihin vastaaminen on hankalaa, jos on vaikeuksia hahmottaa, mikä on odotettua käyttäytymistä juuri sen hetkessä sosiaalisessa kontekstissa. Vuorovaikutusta ja kommunikaatiota autismikirjon henkilön kanssa voidaan helpottaa sanoittamalla auki käsiteltävien tilanteiden ja asioiden konteksteja.

Autismikirjon henkilöillä voi olla haasteita myös syy-seuraussuhteiden ymmärtämisessä ja vaikeus ymmärtää oman toiminnan ja valintojen seurauksia. Siten henkilöillä voi olla vaikeuksia ymmärtää esimerkiksi, mitä avustajasta luopuminen käytännön tasolla oikeusprosessin etenemisen kannalta tarkoittaa, ellei kirjallisen ilmoituksen lisäksi tätä käydä selkokielisesti ja konkreettisella tasolla läpi hänen kanssaan. Itsekriminointisuojaan kannalta on huomioitava, että autismikirjon henkilöillä voi olla vaikeutta erottaa sitä, mihin kysymyksiin vastaaminen tai minkälaisen tiedon tuottaminen saattaa olla vastoin hänen omaa etuaan.

Tämä esimerkkitapaus käytännöstä on kuvaava. A:ta (autismikirjon henkilö) kuulusteltiin useasti esitutkinna aikana. Alkuun kuulustelut kestivät 4–6 tuntia. Väsymystila vaikutti A:n suoriutumiseen, ja hän alkoi vastata mahdollisimman nopeasti kysymyksiin. Hänelle tuli voimakas tarve päästä pois. Siinä vaiheessa, kun A ilmaisi, että hän ylikuormittuu useita tunteja kestävässä kuulusteluissa, aikaa lyhennettiin 1–2 tuntiin. Suurimmassa osassa kuulusteluista ei ollut paikalla oikeusavustajaa. A:n kanssa ei käyty läpi sitä, mitä oikeudesta avustajaan luopuminen tarkoitti. A:lle kerrottiin, että hän voi kieltäytyä vastaamasta ja ettei hänen tarvitse todistaa itseä vastaan. A:lla oli kuitenkin vaikeutta erottaa, mihin kysymyksiin tuli vastata ja mitä tietoa voitiin käyttää häntä vastaan.

ADHD-henkilöt ovat yliedustettuina rikosoikeudellisessa järjestelmässä, ja oikeusjärjestelmä törmää heidän kohdallaan usein monimutkaiseen käyttäytymisen haasteiden, päihteidenkäytön ja mielenterveysongelmien verkkoon. ADHD-henkilöillä keskittymisen vaikeudet vaikuttavat henkilön kykyyn ottaa vastaan ohjeistuksia ja muun muassa sisäistää omia oikeuksiaan ja velvollisuuksiaan kuulemistilanteessa. Mahdollinen impulsiivisuus saattaa johtaa hetken mielijohteesta tehtyihin harkitsemattomiin ratkaisuihin ja oman edun vastaiseen toimintaan.

Rikosprosessiin liittyvät kuulemistilanteet voivat aiheuttaa huomattavaa stressiä kenelle tahansa, mutta autismikirjon ja ADHD-henkilöille ne voivat olla erityisen kuormittavia, koska heillä on lähtökohtaisesti korkeampi stressitaso verrattuna muihin. Kuormittuminen saattaa madaltaa huomattavasti henkilön kognitiivista toimintakykyä ja vaikuttaa henkilön suoriutumiseen tilanteissa tarkoituksenmukaisella tavalla. Ylikuormittuessa autismikirjon tai ADHD-henkilön itseilmaisu ja tiedon vastaanottaminen vaikeutuu, toimintakyky laskee huomattavasti verrattuna muihin ja neuropsykiatriset vaikeudet korostuvat entisestään. Ylikuormituksen seurauksena henkilö saattaa käyttäytyä aggressiivisesti tai sulkeutua niin, että

²¹ Vermeulen, P., Autismi ja kontekstisokeus. Suom. Veera Halonen. Autismsäätiö 2019.

häneen on vaikea saada kontaktia.²² Pakottava tarve päästä pois ahdistavasta tilanteesta voi johtaa virheellisen tiedon antamiseen ja pahimmillaan väriin tunnustuksiin. ADHD-henkilöiden kohdalla väriin tunnustusten riskiä lisäävät pitkät kuulustelut, joissa henkilön taipumus antaa ”en tiedä” -vastauksia lisääntyy.²³ Levottomuus, heikko keskittymiskyky ja impulsiivisuus voivat johtaa tarpeeseen päästä pois tilanteesta.²⁴ Lisäksi stressaavat tilanteet voivat korostaa sekä autismikirjon että ADHD-henkilöiden elekieltä ja kommunikoinnin haasteita siten, että niiden voidaan tulkita viittaavan valehteluun tai petollisuuteen.

Avustajan roolin merkitys korostuu autismikirjon ja ADHD-henkilöiden oikeusturvan varmistamisessa. Avustajan on tärkeä selvittää kuulusteltavan erityispiirteet ja tuen tarpeet sekä millaiset tilanteet henkilöä kuormittavat, mitkä ovat hänen käyttäytymisensä tunnusmerkkejä ylikuormittuessa ja millä keinoin stressitasoa olisi mahdollisuus laskea. Lisäksi avustajan olisi hyvä varmistaa käytettävän kielen ymmärrettävyys ja selkokieliisyys.

Kuulusteluun tulevan epäillyn tai muun asianosaisen avustajan pitää tulla kuulusteluun valmistautuneena. Jotta avustaja voisi olla kuulustelussa paikalla, hänen on saatava sitä koskeva toimeksianto. Jos kuulustelu tapahtuu kutsusta, niin sanotusti vapaalta jalalta, voi kutsun saanut epäilty ryhtyä itse vapaasti hankkimaan avustajaa, jonka ottaa mukaansa kuulusteluun. Tällöin on oleellista, että kuulustelukutsussa asianmukaisesti kerrotaan oikeudesta avustajan käyttöön ja mahdollisuudesta saada puolustaja tai avustaja valtion varoilla. Jos taas kuulusteltava epäilty on kiinniotettuna tai pidätettynä, hänen mahdollisuutensa toimia ovat huomattavasti rajoitetumpia. Nykyisen lainsäädännön mukaan hänelle on annettava kirjallinen selvitys oikeuksistaan ja tietoa muun muassa avustajan käytöstä (ETL 4:17). Yhteydenottaminen avustajaan ei kuitenkaan poliisin sellistä onnistu ilman viranomaisten myötävaikutusta. Lakiin onkin kirjattu esitutkintaviranomaiselle velvollisuus huolehtia siitä, että oikeus avustajaan tosiasiallisesti toteutuu (ETL 4:10.1).

2.3 Oikeus tulkkaukseen

EU:n direktiivi oikeudesta tulkkaukseen rikosoikeudellisessa menettelyssä 2010/64/EU on pantu Suomessa täytäntöön 1.1.2014 HE 63/2013:n perusteella hyväksytyjen muutosten tultua voimaan. Tulkkausdirektiivillä varmistettiin epäiltyjen tai syytettyjen henkilöiden oikeus saada oikeudenmukainen oikeudenkäynti myös silloin kun he eivät ymmärrä menettelyssä käytettävää kieltä. EU perustuu henkilöiden vapaaseen liikkuvuuteen, joten direktiivillä on haluttu poistaa niitä ongelmia, joita syntyy, kun liikkumisvapautta käyttävät joutuvat rikosprosessin kohteeksi toisessa jäsenvaltiossa.

Tulkkauksen ja käännösten laadun turvaamiseksi tulkkina tai kääntäjänä esitutkinnassa tai oikeudenkäynnissä saa toimia rehellinen ja muuten tehtävään sopiva henkilö, jolla on

²² Allely, C. S., Autism spectrum disorders in the criminal justice system: police interviewing, the courtroom and the prison environment. SM Group Open Access ebooks 2015. [<http://www.smgebooks.com/autism/chapters/AUT-15-02.pdf>]; Berryessa 2017.

²³ Gudjonsson, G. – Young, S., An investigation of ‘don’t know’ and ‘direct explanation’ response styles on the Gudjonsson Suggestibility Scale: A comparison of three different vulnerable adult groups. *Personality and Individual Differences*, 168(110385) 2021.

²⁴ Young, S. – Cocallis, K., ADHD and offending. *Journal of neural transmission*, 128(7) 2021, s. 1009–1019.

tehtävän edellyttämät taidot. Oikeustulkeista pidetään oikeustulkikirekisteriä.²⁵ Tuomioistuini voi kuitenkin käyttää muutakin tulkkiä kuin oikeustulkikirekisteriin merkittyä tulkkiä, eikä monien harvinaisten kielen tulkkaukseen ole saatavissa rekisteröityä tulkkiä.

ETL 4:12.4:n mukaan muulla kuin suomen-, ruotsin- tai saamenkielisellä kuuluttavalla on oikeus esitutkinnessa käyttää kieltä, jota hän ymmärtää ja osaa puhua riittävästi, ja viittomakielisellä oikeus käyttää viittomakieltä. Esitutkintaviranomaisen on huolehdittava tulkkauksesta tai valtion kustannuksella hankittava tulkki. Viranomaisen on viran puolesta huolehdittava tulkkaustarpeen täyttämisestä myös kuulustelutilanteessa. Tulkkaus on vastaavalla tavalla järjestettävä myös silloin, kun se kuuluttavan *aisti- tai puhevian takia* on tarpeen (ETL 4:12.5). Vastaavat säännökset tuomioistuimia koskevalta osin on säädetty ROL 6a:2.1:ssä. Myös EIS 6 artiklan 3e kohdan mukaan jokaisella rikoksella syytetyllä on oikeus saada maksutta tulkin apua, jos hän ei ymmärrä tai puhu tuomioistuimessa käytettyä kieltä. Tulkkaus on erityisen vaativa tehtävä erityisesti tapauksissa, joissa muuta kuin ruotsia tai suomea ymmärtävällä kuulusteltavalla on autismikirjoo tai ADHD:hen liittyviä piirteitä. Tulkilla pitäisi olla ymmärrystä kielen kääntämisen lisäksi myös tulkattavansa kommunikointiin liittyvistä erityisvaatimuksista.

ETL 4:13.1:n mukaan epäillylle on käännettävä kohtuullisessa ajassa kirjallisesti ETL 4:12:ssa tarkoitetulle epäillyn käyttämälle kielelle asian kannalta olennainen esitutkinta-aineistoon kuuluva asiakirja tai sen osa, jos kääntäminen on tarpeen epäillyn oikeuden valvomiseksi. Asianomistajalle on pyynnöstä käännettävä kohtuullisessa ajassa kirjallisesti ETL 4:12:ssa tarkoitetulle asianomistajan käyttämälle kielelle asian kannalta olennainen esitutkinta-aineistoon kuuluva asiakirja tai sen osa, jos kääntäminen on tarpeen asianomistajan oikeuden valvomiseksi, ETL 3:1.3:ssa tarkoitettu kirjallinen vahvistus sekä ETL 11:1:ssä tarkoitettu päätös, joka koskee esitutkinna toimittamatta jättämistä, lopettamista tai päättämistä saattamatta asiaa syyttäjän harkittavaksi, taikka tällaisen päätöksen yhteenveto.

Erityisiä riskejä oikeusturvan näkökulmasta on tilanteissa, joissa kuullaan autismikirjoo tai ADHD-henkilöä tulkin välityksellä. Tällainen tilanne tuo tulkin ammattitaidolle erityisiä vaatimuksia, sillä tulkin tulisi osata käyttää sellaisia käsitteitä, joita kuuluttavana oleva henkilö kykenee ymmärtämään. Lisäksi riskejä sisältyy siihen, miten voidaan varmistaa, onko henkilö ymmärtänyt hänelle annetun kirjallisen materiaalin sisällön.

2.4 Oikeus tukipalveluihin

Esitutkintaviranomaisen on ilmoitettava asianomistajalle ilman aiheetonta viivytystä muun muassa hänen oikeutensa tukipalveluihin ja tukihenkilön käyttöön siinä laajuudessa kuin se on erityisesti asianomistajan henkilöön liittyvät seikat ja rikoksen laatu huomioon ottaen tarpeen. Kuulusteltavaa on kohdeltava rauhallisesti ja asiallisesti. Tunnustuksen tai määrättyyn suuntaan johtavan lausuman saamiseksi kuulusteltavalta ei saa käyttää tietoisesti vääriä ilmoituksia, lupauksia tai uskotteluja erityisistä eduista, uuvuttamista, uhkausta, pakkoa taikka muita kuulusteltavan ratkaisuvapauteen, tahdonvoimaan, muistiin tai arvostelukykyyn vaikuttavia sopimattomia keinoja tai menettelytapoja (ETL 7:5). Nämä oikeudet koskevat kaikkia kuulusteltavia, mutta oikeudet korostuvat erityisesti silloin, kun

²⁵ <https://www.oph.fi/fi/palvelut/oikeustulkikirekisteri>.

kuultavana on henkilö, jonka tapa tulkita ja hahmottaa todellisuutta on tavanomaisesta poikkeava. Tällaisia kuulusteltavia ovat muun muassa ihmiset, joilla on autismikirjoon tai ADHD:hen viittaavia piirteitä.

Asianosaisen avustajalla ja asianomistajalle määrättyllä tukihenkilöllä on oikeus olla läsnä hänen päämiestään kuulusteltaessa, mikäli tutkinnanjohtaja ei kiellä sitä painavista rikos-tutkinnallisista syistä. Epäillyn avustajan läsnäolo saadaan kieltää vain, jos se on välttämätöntä rikoksen selvittämisen merkittävän vaarantumisen estämiseksi. Tutkija voi pyynnöstä sallia muunkin asianosaista tai todistajaa tukevan henkilön läsnäolon kuulustelussa, jos se ei vaikeuta rikoksen selvittämistä eikä vaaranna salassapitovelvollisuutta.

Jos kuulusteltavan ei voida olettaa ymmärtävän kuulustelun merkitystä mielenterveyden häiriön, järkytyksen tai muun vastaavan syyn takia, häntä saa kuulustella vain, jos kuulustelua ei voida lykätä rikoksen selvittämistä vaarantamatta. Näissä tilanteissa kuulusteltavalle on ehdottomasti järjestettävä kuulusteluun avustaja. Kuulustelemisesta on tarvittaessa neuvoteltava kuulusteltavan läheisten ja lääkärin kanssa. Vakavien rikosten tutkinnassa on tärkeää jo esitutkintavaiheessa selvittää rikoksesta epäillyn syyntakeisuutta ja sen arvioimisessa tarvittavia seikkoja. Prosessin asianosaisen erityispiirteet pitää ottaa huomioon oikeudenkäyntiin valmistauduttaessa. Syytetyn tai asianomistajan avustajan pitää käydä ennen oikeudenkäyntiä valmistelevasti läpi seikat, joita oikeudenkäynnissä henkilökohtaisesti kuultavalta todennäköisesti tullaan kysymään, tarvittaessa tukihenkilöä apuna käyttäen. Kuultavan valmistelu oikeudenkäyntiä varten – todistelun teemat ja todennäköisesti esitettävät kysymykset läpikäyden – on laissa sallittua toimintaa.

Autismikirjon henkilöiden haavoittuvuutta ja tuen tarvetta voi olla vaikea tunnistaa, sillä kognitiivinen kyvykyys ja sujuva kielenkäyttö saattavat peittää henkilön vaikeuksia. Autismikirjon henkilöillä voi olla merkittäviä tilanteiden, prosessien ja syy-yhteyksien ymmärtämisen haasteita ja vaikeuksia selviytyä kuulusteluiden ja oikeudenkäyntien aiheuttamista vaatimuksista.²⁶ Myös ADHD-henkilöiden kohdalla toimivan vuorovaikutuksen luomiseksi kuulusteluissa on tärkeää tunnistaa ADHD-piirteiden vaikutus henkilön käyttäytymiseen.²⁷ Suurinta osaa autismikirjon ja ADHD-henkilöistä yhdistää vaikeudet toiminnanohjauksessa.²⁸ Toiminnanohjauksella tarkoitetaan kognitiivisia prosesseja, joita tarvitaan käyttäytymisen säätelyssä ja sujuvassa tavoitteellisessa toiminnassa. Autismikirjon henkilöillä toiminnanohjauksen vaikeudet ilmenevät erityisesti suunnitelmallisuudessa sekä toiminnan joustamattomuutena.²⁹ ADHD-henkilön toiminnanohjauksen vaikeudet voivat tulla esille esimerkiksi siten, että henkilö ei pääse paikalle sovittuna ajankohtana, hän ei ole valmistautunut oikeudenkäyntiin tai vaatii sovittujen tapaamisten siirtämistä useita kertoja.³⁰

Isossa-Britanniassa käytetään rekisteröityjä ”tukihenkilöitä” (*registered intermediary*) haavoittuvassa asemassa olevien todistajien oikeusprosesseissa. Prosessin alkuvaiheessa rekisteröity tukihenkilö kerää haavoittuvassa asemassa olevasta henkilöstä kattavasti tietoa ja arvioi henkilön kommunikointiin liittyviä yksilöllisiä tarpeita. Arvioinnin pohjalta tukihenkilö

²⁶ Allely 2015.

²⁷ Berrysa 2017.

²⁸ Leppämäki, Sami, Aikuisen ADHD, s. 239–266 teoksessa Berggren, Katariina – Hämäläinen, Jari (toim.), ADHD-käsikirja. PS-kustannus 2018; Johnson – Goodman – Mundy 2018, s. 117–118.

²⁹ Hill, E., Executive dysfunction in autism. Review. TRENDS in Cognitive Sciences, 8(1) 2004, s. 26–32.

³⁰ Berrysa 2017.

antaa suositukset käytettävistä tukimenetelmistä kuulustelutilanteissa ja oikeudenkäynnissä.³¹ Autismikirjon ja ADHD-henkilöt lukeutuvat haavoittuvassa asemassa oleviin kuultaviin tulevat he vastaan missä roolissa tahansa rikosoikeudellisessa järjestelmässä. Heidän oikeusturvansa takaamiseksi tulisi tutkijoiden ja oikeusviranomaisten kyetä tunnistamaan heidän vaikeuksistaan aiheutuvat riskit ja tarvittaessa turvautua asiantuntijoiden käyttöön.

3 Kuulustelutavat

3.1 Sallitut ja kielletyt kysymykset

Vapaan kerronnan jälkeen kuulustelun toimittamisessa seuraa *kysymysten esittäminen*. Miltei kaikissa kuulusteluissa joudutaan esittämään ainakin joitakin kysymyksiä. Kun tutkija on viime vaiheessa vastuussa siitä, että esimerkiksi kaikki tutkittavana olevan rikoksen tunnusmerkkitekijät ja niitä vastaavat tosiseikat tulevat kuulustelussa käsiteltyä, on tutkijan jo tämän tavoitteen saavuttamiseksi vapaan kerronnan jälkeen esitettävä tarvittavat kysymykset.³²

Koska tutkija johtaa kuulustelun toimittamista, hän on oikeutettu ja velvollinen esittämään myös tarvittavat kysymykset. ETL 7:17:n mukaan asianosainen ja hänen avustajansa tai asiamiehensä voivat kuulustelussa tutkijan luvalla esittää kuulusteltavalle kysymyksiä asian selvittämiseksi. Kysymysten tulee olla sellaisia, että niiden avulla on mahdollista selvittää asiaa. Tutkija voi määrätä, ettei kysymyksiä voida esittää kuulusteltavalle suoraan, vaan tutkijan välityksellä. Hyvä tapa varata tilaisuus kysymysten tekoon on se, että kuulustelu suunnitellaan teemakohtaisesti. Kun tiettyä teemaa käsittelevä kuulustelu on tutkijan mielestä valmis, hän varaa avustajalle tilaisuuden esittää tähän teemaan liittyvät kysymykset. Pitkissä kuulusteluissa on tietenkin syytä pitää taukoja. Lainsäädännön perusteella ei ole estettä sille, että kuulusteltava neuvottelee tauon aikana avustajansa kanssa. Suositeltavaa onkin, että neuvottelumahdollisuuden suhtaudutaan suopeasti.

Kuulustelijan on pääsääntöisesti *evättävä* tällaisen avustajan tai muun läsnä olevan henkilön mahdollisesti esittämät *johdattelevat kysymykset*. Samoin hänen tulee itse pitäytyä tällaisista kysymyksistä, ja kuulusteltavan avustajan tulee sellaisiin tarvittaessa puuttua. Tällaiseen tulkintaan voidaan päätyä analogisesti OK 17:48.6:n perusteella, jonka mukaan sellaisia kysymyksiä, jotka sisältönsä, muotonsa tai esittämistapansa puolesta johtavat määrätynlaiseen vastaukseen, ei saa pääkäsittelyssä tehdä, elleivät erityiset syyt siihen anna aihetta. Rikosasian pääkäsittelyyn sisältyvässä todistajan tai asianosaisen *vastakuulustelussa* tällaisetkin kysymykset ovat sallittuja. Pääkuulustelussa kuultava esittää oman versionsa tapahtumista. Vastakuulustelussa on lupa ja tarkoituskin hahmottaa kuultavan kertomuksen heikkouksia ja kyseenalaistaa hänen pääkuulustelussa kertomansa. Esitutkintakuulustelussa ei ole jaoteltua pääkuulusteluun, vastakuulusteluun ja täydentävään kuulusteluun. Täysin kiellettyjä johdattelevat kysymykset eivät ole esitutkinnessakaan. Esitutkintakuulemisessakin on testattava kuultavan kertomuksen uskottavuutta, tarvittaessa johdattelevia kysymyksiä esittä-

³¹ Ministry of Justice, Registered Intermediary Procedural Guidance 2020.

³² Sallituista ja kielletyistä kysymystyypeistä ks. Pölonen, Pasi, Henkilötodistelu rikosprosessissa. Suomalainen Lakimiesyhdistys 2003, s 407–411; Samuelsson, Per E., Att förhöra ett vittne. 4. upplaga. Thomson Fakta 2016; Lie, Nils-Erik, Parts- og vittneavhör. 3. opplag. Cappelen Akademisk Forlag 2004; Artkämper, Heiko – Schilling, Karsten, Vernehmungen. Deutsche Polizeiliteratur 2018.; Effer-Uhe, Daniel – Mohnert, Alica, Psychologie Für Juristen. Nomos Verlagsgesellschaft 2019, s. 111–135.

mällä.³³ Oikeuspsykologisessa tutkimuskirjallisuudessa johdattelevat kysymykset on osoitettu haitallisiksi monissa tilanteissa ja vastakuulusteluissakin on havaittu toimivammaksi lähestymistavaksi käyttää muita strategioita kertomuksen uskottavuuden testaamisessa.³⁴

Kuulustelu ei ole kuulustelijan ja kuulusteltavan välinen väittely vaan *vuorovaikutusta*, jolla pyritään selvittämään tutkittavana olevan rikoksen kannalta relevantit tosiseikat.³⁵ Kul-lakin kuulusteluun osallistuvalla on oma roolinsa, jota toisten kuulustelun osallisten tulee kunnioittaa. Kuulustelu etenee toki kuulustelijan määräämässä järjestyksessä, mutta tämä ei tarkoita pitäytymistä ennalta muotoiltuihin kysymyksiin. Kuulustelun teemat määrää kuulustelija, mutta kuulustelijalla pitää olla myös valmius muuttaa ennalta aiottua kuulustelun kulkua sen mukaan, mitä kuulustelussa tulee ilmi. Erityisesti epäillyn avustajan tehtävänä on kiinnittää huomiota vaihtoehtoisten tapahtumainkulkujen mahdollisuuteen. Kuulusteluteknikka pitää sopeuttaa sen mukaan, mikä on kuulusteltavan rooli, persoona, kieli, ilmaisukyky, psyykinen tila ja halu kertoa kuulustelun kohteena olevasta tapahtumasta.³⁶

Sen, kuinka laajasti ja mitä kuulustelukertomukseen kirjataan, päättää kuulusteleva tutkija. Hänen tulee kuitenkin huomioida, että kuulustelu on tapa, jolla perustuslain mukainen asianosaisen kuuleminen toteutetaan ennen syyteharkintaa. Asianosaisen kuulustelu on siis paitsi tapa saada poliisille tietoja tutkittavasta asiasta, myös menettely, jolla asianosaisen käsitys ja mielipide saatetaan syyteharkinnan tekevän syyttäjän tietoon. Kirjaamisesta päättäminen koskee ennen kaikkea sitä, mitä asioita kuulustelukertomuksessa käsitellään. Esitutkinta on viranomaisjohtoista ja kuulusteltavat ovat siinä tutkinnan kohteina. Kuulustelu, kuten esitutkinta ylipäättään on kuitenkin, rikoksesta epäillyn yllä kuvatut oikeudet saattaa oma käsityksensä syyttäjän tietoon huomioon ottaenkin, lähtökohtaisesti yksipuolista tiedonhankintaa ja tämä tiedonhankinnan intressi määrää myös kuulustelun laajuuden.³⁷ Kuulustelijan on kuitenkin toimitettava kuulustelu niin, että kuulusteltavan lausumat tulevat kirjatuiksi kuulustellun henkilön hyväksymällä tavalla. Kuulustelukertomuksen *sisällöstä* on sananvalta luonnollisesti kuulusteltavalla ja hänen avustajallaan. Jos kuulusteltava katsoo, ettei hänen lausumaansa ole oikein kirjattu, kuulustelupöytäkirjaan on tehtävä hänen vaatimansa asiaankuuluvat lisäykset ja korjaukset (ETL 9:2.1). Säännöksen sanamuodosta ilmenee, että mitä tahansa lisäyksiä ei tarvitse tehdä. Lisäysten ja korjausten tulee olla asiaan vaikuttavia. Kuulusteltava viime kädessä päättää sen, allekirjoittaako hän kuulustelijan laatiman kuulustelupöytäkirjan. *Luonnollisesti rikoksesta epäillyllä on oikeus tuoda esiin vaihtoehtoisia tapahtumainkulkuja ja syyteharkinnassa hänen edukseen vaikuttavia seikkoja.* Kuulustelun digitaalinen tallentaminen on omiaan hälventämään erimielisyyksiä siitä, mitä kuulusteltava on oikeastaan lausunut.

³³ Näin myös *Bring, Thomas – Diesen, Christian – Andersson, Simon*, Förundersökning. Norstedts Juridik 2019, s. 325–326.

³⁴ *Oxburgh, G. – Myklebust, T. – Grant, T. – Milne, R.*, Communication in Investigative and Legal Contexts: Integrated Approaches from Forensic Psychology, Linguistics and Law Enforcement. Wiley 2015 ja *Dickinson, J.J. – Schreiber Compo, N. – Carol, R. – Schwartz, B.L. – McCauley, M.* (toim.), Evidence-based Investigative Interviewing. Applying cognitive principles. Routledge 2019.

³⁵ Ks. lähemmin hyvästä kuulustelusta vuorovaikutuksena *Hermenutz, Max – Litzcke, Sven – Kroll, Ottmar*, Strukturierte Vernehmung und Glaubwürdigkeit. Boorberg, R. Verlag 2018; *Artkämper – Schilling* 2018.

³⁶ *Bring – Diesen – Andersson* 2019, s. 326.

³⁷ Samoin *Bring – Diesen – Andersson* 2019, s. 65.

3.2 Päähtyneen kuulusteleminen

Jos henkilö on niin päähtynyt alkoholista tai muusta huumaavasta aineesta, että hänen ei voida olettaa ymmärtävän kuulustelun merkitystä, häntä saa kuulustella vain, jos kuulustelua ei voida lykätä rikoksen selvittämistä vaarantamatta.³⁸ Kuulustellulle on varattava tilaisuus myöhemmin uudelleen tarkastaa kertomuksensa (ETL 7:3). Päähtyneenä kuulusteltu voidaan myöhemmin tietysti kuulustella myös kokonaan uudestaan.

Kuulustelupöytäkirjaan on tehtävä merkintä kuulusteltavan tilasta ja siitä, miksi kuulustelemista ei ole voitu lykätä (ETL 9:1.3). Käytännössä päähtyneenä kuulusteltavalle tulisi tehdä (kuulusteltavan suostumuksella) puhalluskoe alkometrillä ja merkitä mittarilukema kuulustelukertomukseen. Kuulustelemisen välttämättömyyttä ei voida perustella esimerkiksi sillä, että esitutkintaviranomaisen työ helpottuu, kun päähtynyt kuulustellaan heti. Ennen kaikkea tutkittava teko ja asian kiireellisyys ratkaisevat, onko päähtynyttä syytä kuulustella päähtyneenä vai jääkö tutkija odottamaan päähtyneen selviämistä. Joka tapauksessa päähtynyttä tulisi lain mukaan kuulustella vain poikkeustapauksissa. Tutkimusnäytön perusteella tosin olisi hyvä menettely kuulla päähtynyttä mahdollisimman pian ja kuulla häntä uudestaan, kun hän on selvinpäin. Ajan kuluminen näyttää olevan muistille tuhoisampaa kuin alkoholin vaikutuksen alaisena oleminen.³⁹

Päähtyneen kuulustelemista ei voida täysin kieltää. Se voi olla välttämätöntä esimerkiksi silloin, kun rikoksesta epäilty tavataan rikospaikalta päähtyneenä ja hänellä epäillään olevan rikoskumppaneita, jotka ovat päässeet pakoon. Sen sijaan kuulustelu kuulusteltavan itsensä kannalta merkittävistä asioista on lykättävä siihen, kunnes hän on ehtinyt selvitä. Nykyisen esitutkintalain esitöiden⁴⁰ mukaan päähtyneen henkilön kuulustelemiseen tulee suhtautua pidättyvästi. Kuulustelun merkityksen ymmärtämisen lisäksi kuulusteltavan on kyettävä vapaasti harkitsemaan kertomuksensa sisältö. Merkitystä saattaa olla sillä, kuinka voimakkaasta päähtymystilasta on kysymys. Päähtyneen kuulustelun yhteydessä saattaa olla syytä harkita myös sitä, pitäisikö kuulustelutilaisuus tallentaa ääni- ja kuvatallenteeseen ETL 9:3:n nojalla. Etenkin, jos kyse on tavanomaista monimutkaisemmasta asiasta, kuulustelu pitäisi tallentaa digitaalisesti. Poliisin haalarikameroiden yleistyessä tällainen menettely on varsin helppoa. Huomiota on kiinnitettävä myös siihen, ymmärtääkö kuulusteltava sen, että hänellä on oikeus olla myötävaikuttamatta rikoksensa selvittämiseen (ETL 4:3).

Vaikka henkilön ei voida olettaa ymmärtävän kuulustelun merkitystä *sieluntoiminnan häiriön, järkytyksen tai muun vastaavan syyn takia*, hänet voidaan kuulustella ETL 7:4:n mukaan samoin edellytyksin kuin päähtynyttäkin. Kuulustelemisesta on tarvittaessa neuvoteltava kuulusteltavan läheisten ja lääkärin kanssa. Jos kyseessä on asianomistaja tai epäilty, on esitutkintaviranomaisen lähtökohtaisesti huolehdittava siitä, että asianosaisella on kuulustelussa avustaja tai puolustaja.

³⁸ Ks. lähemmin Fredman ym. 2020, s. 447–461.

³⁹ Kloft, Lilian – Monks, Lauren A. – Blockland, Arjan – Ramaekers, Johannes G. – Otgaar, Henry, Hazy memories in the courtroom: A review of alcohol and other drug effects on false memory and suggestibility. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews* 124 (2021), s. 291–307. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S014976342100066X?via%3Dihub>.

⁴⁰ Hallituksen esitys Eduskunnalle esitutkinta- ja pakkokeinolainsäädännön uudistamiseksi 222/2010 vp, s. 216.

Jos henkilön tiedetään sairastavan sellaista tautia, joka saattaisi estää hänen kuulustelemisensa, on ennen kuulustelua syytä *neuvotella häntä hoitavan lääkärin kanssa*. Jos taas sairaalassa olevaa henkilöä joudutaan kuulustelemaan, on ennen kuulustelua aina tarpeellista neuvotella häntä hoitavan lääkärin kanssa kuulustelun järjestämisestä.

3.3 Autismikirjon ja ADHD-henkilöiden kuuleminen

Hyviä kuulustelumenetelmiä yhdistävät seuraavat tekijät: luottamuksen rakentaminen ja kunnioittava vuorovaikutus, kuulusteltavan aito kuulluksi tuleminen, kuunteleminen ilman keskeyttämisää sekä kuulustelun taidokas strateginen suunnittelu. Hyviä kuulustelumenetelmiä yhdistää lisäksi rakenne, joka tukee sitä, että kuulusteltava kertoo oman versionsa tapahtumista ilman kuulustelijan johdattelua tai tahatonta vaikutusta.⁴¹ Edellä mainitut tekijät ovat erityisen tärkeitä ADHD- ja autismikirjon henkilöitä kuulusteltaessa. Huomionarvoista on myös se, että luottamuksellisen suhteen luominen henkilöön voi vaatia erilaisia toimintatapoja ja enemmän aikaa muihin verrattuna.

ADHD:hen liittyy tarkkaavuuden ja työmuistitoimintojen vaikeuksia, jotka vaikuttavat henkilön kykyyn muistaa asioita ja ovat siksi tärkeitä huomioida kuulustelutilanteissa. Kuulustelutilanteissa myös muut ADHD:hen liittyvät piirteet, erityisesti välittömien palkkioiden tarve sekä käyttäytymisen säätelyn vaikeudet, vaikuttavat henkilön suoriutumiseen.⁴² Tarkkaavuuden vaikeuksien vuoksi ADHD-henkilöllä menee usein keskusteluissa asioita ohitse ja monisanaisista kysymyksistä jää oleellinen poimimatta, hän saattaa puhua vuolaasti ohi aiheen tai malttamattomuuttaan vastaiilla kysymyksiin automaattisesti esim. ”en tiedä” tai ”joo”. ADHD-henkilöt ovat muita alttiimpia antamaan ”en tiedä” -vastauksia myös kysymyksiin, joihin heidän voisi olettaa tietävän vastauksen⁴³, minkä seurauksena henkilöä voidaan virheellisesti pitää yhteistyöhaluttomana. Taipumus ”en tiedä” -vastauksille voi liittyä impulsiivisen vastaustyylin lisäksi siihen, että ADHD:hen liittyvien työmuistitoimintojen poikkeavuuksien vuoksi henkilön on vaikea luottaa omiin muistikuviansa. ADHD-henkilön tarkkaavuus saattaa myös kiinnittyä herkästi epäolennaisiin ärsykkeisiin ympäristössä (esim. äänet, liike). Kuulustelutilanteissa henkilöllä voi olla vaikeutta istua paikoillaan ja hänen motorisesta levottomuudestaan voidaan tehdä virheellisiä päätelmiä esimerkiksi päihytyisyydestä. ADHD-henkilöt näyttäisivät olevan erityisen alttiita antamaan vääriä tunnustuksia ja virheellistä tietoa etenkin kokiessaan painostusta tai tarvetta päästä nopeasti pois ahdistavasta tilanteesta.⁴⁴

ADHD-henkilöllä tapahtumien muistamiseen vaikuttaa etenkin se, mihin henkilön tarkkaavuus on tapahtumahetkellä kohdentunut, mutta myös se onnistuuko henkilö hakemaan muistista oikeaa tietoa kuulustelutilanteissa. ADHD-henkilöiden muisti häiriintyy ja kuormittuu herkästi: kuultuja ja luettuja asioita voi olla vaikea painaa mieleen, jolloin kuuluste-

⁴¹ Fredman ym. 2020, s. 440. Oikeuspsykologisesta kirjallisuudesta ks. *Oxburgh. – Myklebust – Grant – Milne 2015* ja *Dickinson – Schreiber Compo – Carol – Schwartz – McCauley 2019*.

⁴² *Berryessa 2017*.

⁴³ *Gudjonsson – Young 2021*, s. 5.

⁴⁴ *Gudjonsson, G. H. – Sigurdsson, J. F. – Sigfusdottir, I. D – Young, S.*, False confessions to police and their relationship with conduct disorder, ADHD, and life adversity. *Personality and Individual Differences*, 52(6) 2012, s. 696–701.; *Young, S. – Cocalis, K.*, ADHD and offending. *Journal of neural transmission* 2021, s. 1–11.

lutilanteissa hetki sitten kysytyt asiat saattavat unohtua ja monen asian mielessä pitäminen samanaikaisesti on vaikeaa. Myös ympäristön häiriötekijät vaikeuttavat ADHD-henkilön muistin toimintaa sekä muistikuvia mieleen tallennettaessa, että muistista haettaessa.

Autismikirjon henkilöille ominaiset kommunikaation haasteet saattavat ilmetä kuulusteluissa tai oikeudessa monin tavoin. Henkilö saattaa vastata kysymyksiin hyvin niukasti tai puhua vuolaasti ohi käsiteltävän aiheen. Hän saattaa tulkita kuulemansa kirjaimellisesti tai keskustelun kohteena olevalla asialla on hänelle eri merkitys kuin mihin siinä asiayhteydessä viitataan. Autismikirjon henkilöillä on usein vaikeuksia ymmärtää keskustelun sääntöjä, kuten esimerkiksi puheenvuorojen vaihtumista, sekä huomioida toisen reaktioita, kuten esimerkiksi ilmeitä ja eleitä, sosiaalisina vihjeinä. Henkilö saattaa esittää tilanteeseen nähden sopimattomia kysymyksiä tai toteamuksia, tai reagoida muiden näkökulmasta tilanteeseen nähden sopimattomasti. Autismikirjon henkilö voi myös stressaavassa tilanteessa poimia vastauksen esitetystä kysymyksestä ymmärtämättä mitä häneltä on kysytty ja siten vastata totuuden vastaisesti. Autismikirjon henkilöillä sosiaalisten tilanteiden käyttäytymismallit ovat usein ulkoa opeteltuja ja voivat olla liian vaikeita ylläpitää stressaavassa tilanteessa. Tällöin kommunikoinnin haasteet ja vuorovaikutuksen poikkeavuus korostuvat entisestään.

Kuvaava esimerkkitapaus. A:n (autismikirjon henkilön) asuintoveri pyysi A:ta säilyttämään puolestaan laatikollisen puhelimia nähdessään poliisien ajavan talon eteen. Poliisit suorittivat kotietsinnän ja löysivät laatikollisen puhelimia A:n hallusta, jonka vuoksi A vietiin poliisilaitokselle kuultavaksi. Poliisi asetti puhelimet A:n eteen ja aloitti kuulustelun kysymällä ”Kerropa meille kaikki, mitä tiedät näistä puhelimista”. A ymmärsi kehotuksen kirjaimellisesti ja aloitti hyvin pitkän monologin puhelimien teknisistä ominaisuuksista. Poliisit antoivat A:lle sanattomia ja sanallisia vihjeitä lopettaa, mutta hän jatkoi itsepintaisesti yksinpuhueluaan puhelimien ominaisuuksista vakuuttaakseen poliisit, että hän varmasti vastaa heidän kysymykseensä.⁴⁵

Kielellisen ja ei-kielellisen viestinnän erityispiirteiden takia on tärkeää kiinnittää huomiota kysymyksenasetteluun ja antaa tarvittava aika henkilölle kysymykseen vastaamiseen. Liian avoimet tai johdattelevat kysymykset voivat johtaa molemminpuolisiin väärintulkintoihin ja pahimmillaan virheellisiin tunnustuksiin. Henkilön poikkeavasta kommunikointitavasta voidaan tehdä vääriä päätelmiä. Oikeusviranomaisen voi esimerkiksi tulkita henkilön poikkeavan elekielen käytön merkiksi syyllisyydestä tai katuvuuden puutteesta.

Tässä on toinen kuvaava tyyppitapaus. Isänsä taposta epäiltyä oleva autismikirjon henkilö oli toistellut kuulustelussa: ”Isä on kuollut, isä on kuollut, isä on kuollut”. Kuulustelijalle oli kuitenkin selvinnyt, että kuulusteltava oli yrittänyt kysyä häneltä, onko hänen isänsä kuollut.⁴⁶

Muihin kuulusteltaviin verrattuna, autismikirjon henkilöt saattavat olla hyvin kuuliaisia ohjeiden noudattamisessa, vaikka he eivät ymmärtäisikään kysymyksiä täysin tai pystyisi antamaan tarkoituksenmukaisia vastauksia. Autismikirjon henkilöt voivat usein myös pelätä tai kunnioittaa auktoriteetteja kuten viranomaisia poikkeuksellisen paljon, jonka vuoksi he saattavat kokea haastattelijan kuulustelutyylin ja -tavan painostuksena tai ovat alttiita myöntymään viranomaisen ehdotukseen tapahtumien kulusta, vaikka se ei vastaisikaan to-

⁴⁵ Johnson – Goodman – Mundy 2018, s. 238.

⁴⁶ Johnson – Goodman – Mundy 2018, s. 236.

dellisuutta.⁴⁷ Henkilö voi myös myöntää tehneensä jotain selvitettävään rikokseen liittyvää, jos on joskus tehnyt jotakin sen kaltaista.

Autismikirjioon liittyy erilaisia muistitoimintojen poikkeavuuksia, jotka saattavat aiheuttaa haasteita kuulustelun etenemisessä ja johtaa virheellisen tiedon tuottamiseen. Autismikirjon henkilöillä on todettu esiintyvän etenkin omaelämäkerrallisen muistin ongelmia. Henkilö saattaa muistaa valtavan määrän poikkeuksellisen yksityiskohtaista tietoa jostakin aiheesta, mutta tieto saattaa olla epäolennaista kuulusteluiden kannalta. Muistitoimintojen poikkeavuuksien vuoksi autismikirjon henkilöillä on vaikeuksia palauttaa mieleen tapahtumaketjuja, jolloin henkilön saattaa olla vaikea vastata yksinkertaisiin kysymyksiin aiemmista tapahtumista tai saattaa esittää tietonsa hyvin epäjohdonmukaisesti.⁴⁸

Muistitoimintojen poikkeavuuksista huolimatta tarkoituksenmukaisten menetelmien ja vihjeiden avulla autismikirjon henkilöt kykenevät antamaan tarkkaa ja relevanttia tietoa esimerkiksi todistajina⁴⁹. Muistista haun tueksi on tärkeää, että kuulustelija rakentaa kontekstin sille, mistä puhutaan. Haasteena on usein löytää toimivia menetelmiä ja tarkoituksenmukaisen kuulustelutavan löytäminen vaatii lisätietojen hankkimista kuulusteltavan erityispiirteistä ja tuen tarpeista.

Kuulustelumenetelmiä koskevissa tutkimuksissa on havaittu avointen kysymysten yleensä edesauttavan tapahtumien muistamista tarkasti ja luotettavalla tavalla. Siksi on kehitetty asianomistajien ja todistajien kuulusteluun myös erityisiä menetelmiä, jotka tukevat avoimissa kysymyksissä pitäytymistä ja yksityiskohtaisen kuulustelukertomuksen tuottamista.⁵⁰ Nämä menetelmät eivät kuitenkaan sovellu sellaisenaan autismikirjon henkilöiden kuulemiseen, ja ovat myös ADHD-henkilöiden kuulemisessa haastavia.⁵¹ Esimerkiksi monissa maissa käytössä olevan, vankasti tutkimusnäyttöön nojaavan ja yleensä sekä yhteistyökykyisten asianomistajien että todistajien kanssa hyvin toimivan kognitiivisen haastattelumenetelmän on havaittu lisäävän virheellisen tiedon määrää autismikirjon henkilöiden kuulusteluissa. Heidän osaltaan myöskään saadun kertomuksen yksityiskohtaisuus ei parantunut, toisin kuin yleensä menetelmää käytettäessä tapahtuu. Tämä liittyy aiemmin mainittuihin ongelmiin hakea tietoa muistista ja kertoa tapahtumien kulusta. Autismikirjon henkilöiden kuulustelemiseen onkin alettu kehittää uusia menetelmiä, jotka eivät vaaranna saadun tiedon luotettavuutta, vaan auttavat autismikirjon henkilöitä suoriutumaan kuulusteluissa paremmin. Uusimmissa tutkimuksissa on saatu hyviä tuloksia käyttämällä erilaisia tapoja antaa vihjeitä kontekstista ennen avointen kysymysten kysymistä. Esimerkiksi menetelmä, jossa kuulustelija pyytää kuulusteltavaa ensin paloittelemaan kertomuksen osiin ja kirjaa kuulusteltavan itse tuottamat osat nähtäville Post-it-lapuille, on osoittautunut hyödylliseksi autismikirjon henkilöille yksityiskohtaisen ja tarkan kertomuksen tuottamisessa. Menetelmässä kuulusteltava saa ensin kertoa tärkeimmän osan tapahtumasta ja sitten yksitellen mitä muita asioita muistaa. Sen jälkeen jokaiseen lapulle kirjattuun osaan palataan erikseen. Näin vältetään

⁴⁷ Allely 2015.

⁴⁸ Johnson ym. 2018, s. 107–119.

⁴⁹ Johnson ym. 2018, s. 245–262.

⁵⁰ Maras, K. L. – Bowler, D. M., The cognitive interview for eyewitnesses with autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. 40/2010, s. 1350–1360.

⁵¹ Cunial, K. J. – Casey, L. M. – Bell, C. – Kebbell, M. R., Investigative interviewing of youth with ADHD—recommendations for detective training. *Psychiatry, Psychology and Law* 2020, s. 1–18.

tarpeeton johdattelu ja voidaan kysyä avoimia kysymyksiä, kun lappujen avulla saadaan ne sidottua kontekstiin.⁵² Autismikirjon henkilöille hyödyllisissä kuulustelumenetelmissä on paljon yhteistä lasten kuulusteluissa käytettyihin menetelmiin verrattuina. Lapsirikostutkijoiden kouluttamisesta menetelmien (NICHD-haastattelurunko) käyttöön on saatu Suomessa lupaavia tuloksia.⁵³ Yksi keino parantaa autismikirjon henkilöiden tarpeiden huomioimista kuulustelussa onkin teeman esille nostaminen kuulustelumenetelmäkoulutuksissa.

4 Keinoja haasteiden tunnistamiseen ja oikeusturvan parantamiseen

ADHD- ja autismikirjon henkilöiden kohdalla on hyödyllistä kerätä tietoa henkilön tarpeista ja vahvuuksista häneltä itseltään, perheenjäseneltä, tukihenkilöltä tai muulta hänet hyvin tuntevalta henkilöltä. Tiedonkeruussa on tarpeen ottaa huomioon ADHD- ja autismikirjon piirteiden periytyvyys. Autismikirjon ja ADHD-henkilön vanhemmilla tai lapsilla on todennäköisemmin myös näitä piirteitä, mikä voi vaikuttaa olennaisen tiedon saamiseen. ADHD- ja/tai autismikirjon piirteitä saatetaan myös pitää perheenjäsenten kesken tavantomaisena, jolloin erityisten tarpeiden tunnistaminen voi olla vaikeampaa.

Kuulemistilanteiden onnistumisen kannalta on tärkeää selvittää myös henkilön stressitasoa kuormittavat ja mahdollista epäedullista käyttäytymistä laukaisevat tekijät; millaiset aistiärsykkeet kuormittavat henkilöä ja onko kyseisiä häiriötekijöitä mahdollisuutta minimoida, sekä miten rauhoittaa henkilöä, mikäli tilanne tulee liian kuormittavaksi. Huomioitavaa on, ettei henkilön tunnetilaa välttämättä pysty arvioimaan ulkoisen olemuksen perusteella.

Strukturin luominen tilanteisiin tuo selkeyttä ja auttaa ADHD- ja autismikirjon henkilöitä toimimaan toivotulla tavalla. Henkilölle on hyvä kertoa etukäteen muun muassa keitä tilanteessa on paikalla, kauanko tilaisuus kestää ja onko mahdollisuutta pitää taukoja. Henkilön on myös hyvä tietää mitä häneltä odotetaan ja milloin on hänen vuoronsa puhua. Muutostilanteet ovat yleensä ADHD- ja autismikirjon henkilöille haastavia ja nostavat stressitasoa. Muutostilanteiden kuormittavuutta voi helpottaa kertomalla henkilölle mikä on muuttunut tai tulee muuttumaan ja minkä vuoksi.

Erityisesti ADHD-henkilöillä pyrkimys pysyä aloillaan voi kuormittaa keskittymiskykyä merkittävästi. Kuultavalle on hyvä antaa käsille tekemistä, esimerkiksi mahdollisuus piirtää tai pyöritellä jotakin esinettä kädessä, sekä tilanteen salliessa mahdollisuus liikehtiä ja liikkoa paikaltaan. Samoin vaatimus katsekontaktista voi vaikeuttaa varsinaiseen asiaan keskittymistä, etenkin autismikirjon henkilöillä. Esimerkiksi viistottain istuminen kuultavaan nähden voi kuormittaa henkilöä vähemmän. Fyysistä kosketusta on hyvä välttää ja antaa riittävästi henkilökohtaista tilaa.

Autismikirjon ja ADHD-henkilöiden mahdollisten toiminnanohjauksen haasteiden vuoksi on syytä huomioida myös mahdolliset ajanhallintaan liittyvät vaikeudet. Koska kuulustelut

⁵² Norris, Jade Eloise – Crane, Laura – Maras, Katie, Interviewing autistic adults: Adaptations to support recall in police, employment, and healthcare interviews. *Autism*. 24(6) 2020, s. 1506–1520; Maras, Katie – Dando, Coral – Stephenson, Heather – Lambrechts, Anna – Anns, Sophie – Gaigg, Sebastian, The Witness-Aimed First Account (WAF): A new technique for interviewing autistic witnesses and victims. *Autism*. 24(6) 2020, s. 1449–1467. Ks. myös https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-58388-4_7.

⁵³ Lahtinen, H-M. – Korkman, J. – Laitila, A. – Mehtätalo, L., The effect of training on investigative interviewers' attitudes and beliefs related to child sexual abuse. *Investigative Interviewing: Research and Practice*. 8 (1) 2017, s. 16–30.

tai oikeudenkäynnit eivät yleensä kuulu henkilön päivärutiiniin ja ovat stressaavia tilanteita, heillä saattaa olla tavanomaista enemmän vaikeuksia saapua paikalle oikeaan aikaan ja valmistautuneena. Henkilöä voi pyytää asettamaan muistutuksen puhelimeensa tai hänen kanssaan voi olla syytä sopia, millä tavoin ja missä vaiheessa häntä olisi hyvä muistuttaa sovitusta ajasta.

Kaikki kuultavalle annettava tieto olisi hyvä antaa hänelle myös selkokielisessä kirjallisessa muodossa, jolloin hän voi palata niihin tarvittaessa. Tällaisia tietoja ovat erityisesti kuultavan oikeudet, velvollisuudet ja kuulemistilanteen eteneminen. Mikäli tällaisia selkokielisiä materiaaleja ei ole käytettävissä, niitä olisi tärkeä kehittää. Kuulemistilanteissa kannattaa muutenkin hyödyntää piirtämistä, kuvallista havainnollistamista ja asioiden esittämistä kirjallisesti aina tarpeen ja mahdollisuuksien mukaan, sillä näönvarainen tiedonkäsittely voi olla parempaa kuin kuulonvarainen. On tärkeää huomioida, että etenkin autismikirjon ja ADHD-henkilöiden, joilla on lisäksi erityisiä oppimisvaikeuksia, kyky tuottaa ja sisäistää tietoa eri keinojen ja aistikanavien välityksellä vaihtelee yksilöstä toiseen. Toiselle voi esimerkiksi olla helpompaa ymmärtää kysymykset, kun hän voi lukea ne paperista. Toiselle puolestaan voi olla helpompi sisäistää tietoa kuulonvaraisesti kuin paperista lukemalla.

Kielellisen ja ei-kielellisen viestinnän erityispiirteiden takia on tärkeää kiinnittää huomiota kysymyksenasetteluun ja antaa henkilölle tarvittava aika kysymykseen vastaamiseen. Kysymyksissä kannattaa suosia yksiosaisia, konkreettisia kysymyksiä. Moniosaisiin kysymyksiin voi olla mahdotonta vastata, jos jokin osa kysymyksestä ei kuulusteltavan kokemuksen mukaan pidä paikkaansa tai jos hän ei tiedä mihin jollakin kysymyksen osalla viitataan.

Pronominien käyttö kysymyksissä on hyvä pyrkiä minimoimaan ja viitata kaikkiin henkilöihin aina nimellä väärinkäsitysten välttämiseksi. Kommunikaatiossa tulee välttää sarkasmia, kielikuvia ja äänenpainon käyttöä kysymystä muodostettaessa, koska henkilö ei välttämättä ymmärrä tai havaitse tällaisia vihjeitä. Kysymys on parasta esittää selkeästi kysymysmuodossa, jotta kuultava ei ymmärrä sitä retorisenä kysymyksenä tai toteamuksena, johon tulee myöntyä, vaikka se ei vastaisikaan totuutta.

Kuultavaa ohjeistettaessa on hyvä huomioida, että kieltojen sijaan on selkeämpää kertoa, mitä henkilön toivotaan tekevän. On hyvä tarkistaa säännöllisesti, että puhutte samasta asiasta ja varmistaa, että kuultava ymmärtää käsiteltävän asian. Henkilölle on tärkeää viestiä selkeästi, kun on hänen puheenvuoronsa. Kuulustelija saattaa joutua toistamaan kysymyksen useampaan kertaan ja rajaamaan keskustelua asianmukaisesti, jos kuultava ei kykene keskittymään tilanteeseen tai hänellä on vaikeuksia pysyä asiassa. Kuultavalle on hyvä muistuttaa, että hänen tulee ilmaista, jos hän ei ymmärrä kysymystä, tiedä vastausta tai jos joku on ymmärtänyt hänen sanomansa väärin.

On tärkeää varmistaa, että henkilö ymmärtää lukemansa ja valintojensa seuraukset myös käytännön tasolla, esimerkiksi luopuessaan oikeudesta avustajaan tai oikeudenkäynnin päätökset. Henkilö ei välttämättä ymmärrä saamansa oikeuden päätöksen sisältöä, vaikka hän lukisikin tekstiä sujuvasti. Onkin tärkeää varmistaa, että henkilö ymmärtää hänelle annetun kirjallisen materiaalin ja mitä se käytännössä tarkoittaa. Ymmärtämistä voi pyrkiä varmistamaan pyytämällä henkilöä kertomaan omin sanoin, miten hän on ymmärtänyt annetun materiaalin sisällön.